

Poklewski, Józef

Kościół św. Krzyża w Braniewie

Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo 13 (186),
81-91

1989

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Zakład Historii Sztuki

Józef Poklewski

KOŚCIÓŁ ŚW. KRZYŻA W BRANIEWIE

Zarys treści. Autor przedstawia motywy powstania ośrodka kultu religijnego i fundacji kościoła pielgrzymkowego w Braniewie oraz sugestie co do środowiska, w jakim przygotowane zostały plany tej budowli. Opierając się na silnych związkach kulturalnych Warmii z Rzeczpospolitą i podobieństwie w rozplanowaniu z warszawskimi kościołami Sakramentek (1688—1692) i bernardynów na Czerniakowie (1690—1693) — pewnych dzieł Tylmana van Gameren — łączy powstanie planu kościoła braniewskiego z najbliższym kręgiem oddziaływania tego twórcy.

Na terenie historycznej Warmii, liczącym niespełna 43 tys. km², w ciągu XVII i XVIII w. powstało aż osiem założeń pielgrzymkowych¹ (wliczając w to również Świętą Lipkę, leżącą co prawda już w Prusach Książących, ale stanowiącą od 1636 r. własność kapituły warmińskiej²), zarówno w miejscowościach, które znane były jeszcze w średniowieczu jako ośrodka kultu (Głotowo od XIV w., Święta Lipka od XV w.) i zostały na nowo zaktywizowane w omawianym okresie, jak i tam, gdzie praktyki religijne mają późniejszą metrykę (Stoczek, Krosno, Chwałęcín — XVI w., św. Krzyż w Braniewie, Tłokowo — XVII w., Międzyzlesie — XVIII w.). Zaznaczyć należy, że we wszystkich wymienionych miejscowościach istniały wcześniej skromne kaplice i dopiero nasilający się tam kult był przyczyną fundowania bardziej okazałych murowanych świątyń, które z racji powstania w okresie rządów polskich na Warmii i formalnych związków z architekturą Rzeczypospolitej stanowią „świetne pomniki kultury polskiej w Prusach”³. Tak znaczna popularność kościołów

---

¹ A. Triller, *Zur Entstehung und Geschichte ermländische Wallfahrtsorte*, Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands [cyt. dalej ZGAE], t. 29; 1957, s. 312—321; J. Poklewski, *Kościół odpustowy na Warmii, [w:] Sztuka pobraża Bałtyku. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Gdańsk, listopad 1976, Warszawa 1978, s. 341—355.

² J. Poklewski, *Święta Lipka, polska fundacja barokowa na terenie Prus Książących*, Warszawa-Poznań 1974, s. 52.

³ Ks. bp J. Obłąk, *Historia diecezji warmińskiej*, Olsztyn 1959, s. 85.

1. Kościół Św. Krzyża w
Braniewie — fot. J. Langda

pielgrzymkowych na Warmii, o czym przekonuje ich liczba, świadczy wymownie o potrzebie i popularności tego typu praktyk, głęboko zakorzenionych w świadomości ludzkiej jako tradycyjna forma obrzędowości religijnej.

Osobne miejsce wśród założeń pielgrzymkowych zajmuje, powstały w latach 1723—1747, kościół św. Krzyża w Braniewie, będący jedynym na Warmii przykładem świątyni centralnej, która w swym rozplanowaniu nawiązuje do kształtu krzyża greckiego.

Spośród wielu problemów związanych z tą realizacją na czoło wysuwają się przede wszystkim: motywy powstania na tym miejscu ośrodka kultu religijnego oraz proveniencja dyspozycji przestrzeni kościoła.

O powstaniu ośrodka katolickiego kultu religijnego w miejscu, gdzie obecnie wznosi się kościół św. Krzyża w Braniewie, zdecydował cud, jaki się wydarzył po profanacji obrazu religijnego, której dopuścili się żołnierze szwedzcy, okupujący to miasto w latach 1626—1635. Obraz ten⁴, powstały jako obiekt dewocji prywatnej lub małej zbiorowości (mo-

⁴ Obraz ten datowany 1625, obecnie w srebrnej sukience z XVIII w. umieszczony w ołtarzu głównym kościoła św. Krzyża w Braniewie, por. *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, seria nowa, t. 2, woj. elbląskie, pod red. M. Arszyńskiego i M. Kutznera, z. 1, *Braniewo, Frombork, Orneta i okolice* [cyt. dalej KZSP], oprac. M. Arszyński i M. Kutzner, Warszawa 1980, s. 22.

że szyprów?), został zawieszony z dala od miasta na dębie rosnącym wówczas nie opodal ścieżki holowniczej na lewym brzegu Pasłęki, w pobliżu ujścia do niej Młynówki. Jak głosi lokalna tradycja, żołnierze szwedzcy przestrzelili obraz w kilku miejscach. Z otworów wypłynęła krew — uznane to zostało za cud i natychmiast rozpropagowane oraz wykorzystane jako ważki argument zarówno w propagandzie antyszwedzkiej, jak i w prowadzonej przez jezuitów braniewskich akcji kontrreformacyjnej. Umiejętnie podsycane nastroje antyluterańskie przyczyniły się do tego, że miejsce to stało się licznie odwiedzane przez grupki wiernych. Zainteresowanie cudem szybko przekroczyło granice Warmii — już w tym samym 1626 r. obraz przeniesiono z Braniewa do Warszawy i umieszczono w kaplicy zamkowej, gdzie stał się obiektem specjalnej adoracji⁵. W upowszechnieniu i rozprzestrzenieniu kultu tego obrazu niemałą rolę, zważywszy na autorytet i popularność, jaką cieszył się ówczasnie, odegrał dominikanin o. Fabian Birkowski⁶, który w 1629 r. opublikował w Krakowie kazanie zatytułowane: *Głos Krwie Obrazu Roku Pańskiego 1627 w Brunsbergu od Szwedów postrzelonego, który krwią spłynął*⁷. W Braniewie, mimo represji szwedzkiej, udało się jezuitom wybudować w 1631 r. wokół drzewa, na którym pierwotnie wisiał cudowny obraz, skromną drewnianą kapliczkę, umożliwiającą wiernym odprawianie praktyk religijnych. Kaplicę ową później w latach 1665—1668 powiększono do rozmiarów kościoła. W tym również drewnianym kościele został zawieszony w 1672 r., po odzyskaniu z Warszawy, cudowny obraz⁸. Fakt ten spowodował jeszcze liczniejsze i częstsze pielgrzymki.

Zniszczenie, zubożenie i wyludnienie miasta, jakie nastąpiło w wyniku wojny północnej (1700—1709) i zarazy (1708—1711)⁹, odsunęło na plan dalszy ideę wzniesienia murowanego kościoła, który podniósłby rangę cudownego miejsca.

Budowę, obecnie istniejącego, murowanego kościoła św. Krzyża w Braniewie zainicjował w 1722 r. rektor kolegium jezuickiego O. Teofil Zabłocki, przy istotnym, nie tylko finansowym, poparciu biskupa war-

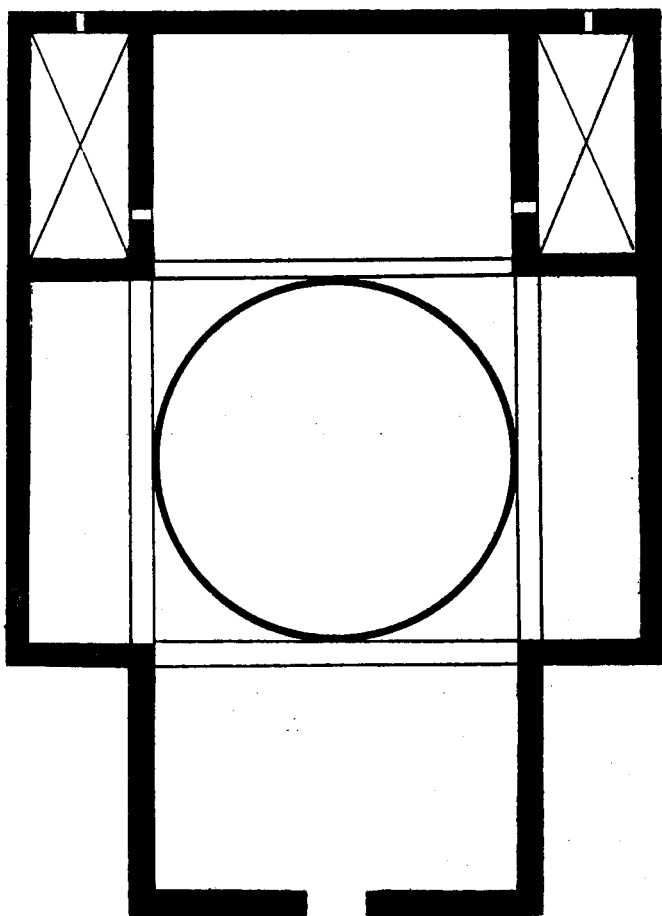
⁵ A. Bötticher, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen*, t. 4. *Das Ermland*, Königsberg 1884, s. 62.

⁶ Ks. Fabian Birkowski (1566—1636) był uważany za najwybitniejszego obok Skargi autora kazań. O jego popularności najlepiej świadczy opinia: „W Polsce nie masz kościoła gdzie by nie stał na pulpicie Fabian i jego postylla”. Por. ks. A. Makowski, *Obraz W.O. Fabiana Birkowskiego z Zakonu Dominika Świętego Dra wystawiony na kazaniu pogrzebnym przez [...] w kościele Trójcy Św. dnia 10 grudnia 1636 r.*, Przedruk: *Biblioteka Polska*, Kraków 1859, z. 39, s. 20 i n.

⁷ Wydane razem z innymi kazaniami, przedruk: *Biblioteka Polska*, Kraków 1859, z. 36—39.

⁸ Daty odnoszące się do poprzednio istniejących na tym miejscu kaplicy i kościoła drewnianego podaje za KZSP, s. 20.

⁹ S. Flis, *Dżuma na Mazurach i Warmii w latach 1708—1711*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, Olsztyn 1960, nr 4 (70), s. 513 i n.

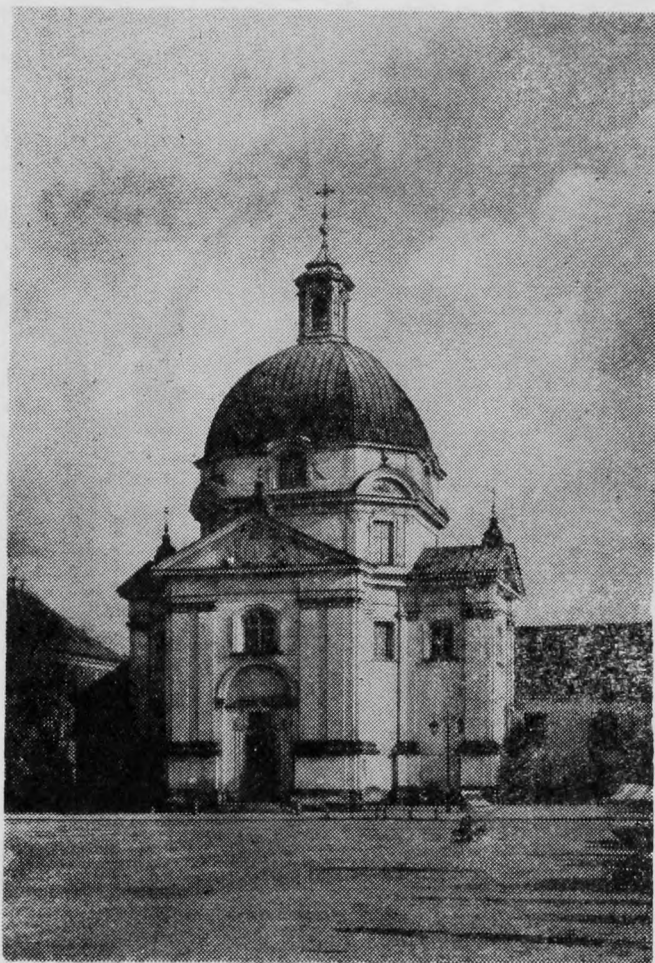

2. Schematyczny plan przyziemia kościoła św. Krzyża w Braniewie (opr. autor)

mińskiego Teodora Potockiego. Kamień węgielny pod nowy kościół położył w 1723 r. kustosz kapituły warmińskiej, ks. Remigiusz Łaszewski. Z ramienia zakonu obowiązki fabriceriusa pełnił rektor kościoła Marcin Brictius. Nie ukończony jeszcze kościół został w 1731 r. konsekrowany. Aktu tego dokonał także Remigiusz Łaszewski, ale już jako biskup sufragan warmiński, nadając świątyni nazwę św. Krzyża i św. Jana Nepomucena. Pierwotna podwójność wezwania jest świadectwem zgodnej z dialektyką zakonu dążności do łączenia tradycji ze współczesnością. Wcześniej istniejące na tym miejscu kaplica i kościół nosiły wezwanie św. Krzyża, co było zgodne zarówno z treścią cudownego obrazu (Tron Łaski), jak i z praktykowanym przez jezuitów chrystocentryzmem¹⁰. W 1729 r. został kanonizowany Jan z Nepomuk. Gorliwymi krzewicielami jego kultu byli tu jezuiti. Ich inspiracjom zawdzięczamy figury tego świętego w wielu warmińskich miastach, wsiach i osadach. W tym kontekście nie dziwi, że nowo wznoszonej przez siebie świątyni nadali rów-

¹⁰ Ks. M. Bednarz, *Jezuici a religijność polska 1564—1964*, Nasza Przyszłość, R.20, 1964, s. 159.

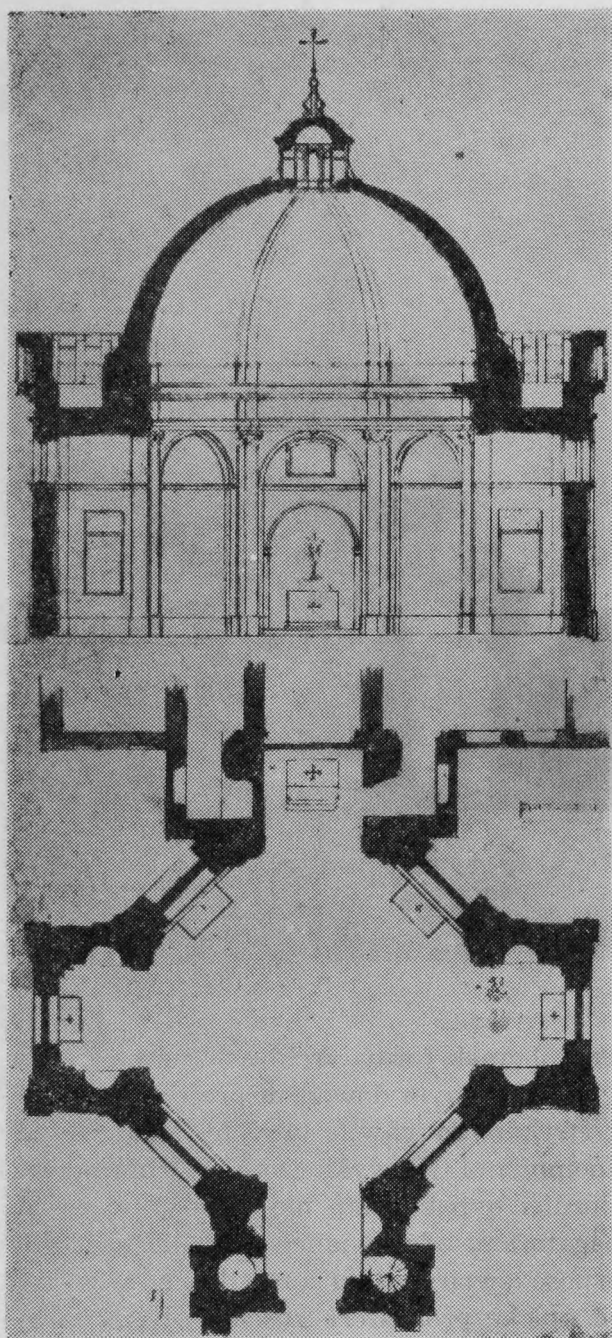
3. Tylman z Gameren,
kościół sakramentek w
Warszawie — fot. W. Gór-
ski

nież wezwanie Jana Nepomucena. Jednak forma architektoniczna i związane z nią treści symboliczne¹¹ są wyraźnym dowodem preferowania wezwania św. Krzyża, które przetrwało do chwili obecnej, podczas gdy drugi tytuł dawno już uległ zapomnieniu. Niewykluczone, że spowodowane to zostało kasatą zakonu. Jezuici byli bowiem nie tylko fundatorami założenia, ale i głównymi propagatorami odprawianego tam kultu. Swoje pierwotne znaczenie i popularność świątynia ta utraciła w 1780 r. z chwilą przejścia, jako filia, pod opiekę proboszcza kościoła św. Katarzyny. Ze względu na sporadyczność odprawianych tam nabożeństw przestała też być uczęszczanym miejscem pielgrzymkowym. Regularne nabożeństwa wznowiono w tym kościele dopiero w 1923 r., kiedy został on

¹¹ Por. A. Reinle, *Zeichensprache der Architektur. Symbol, Darstellung und Brauch in der Baukunst des Mittelalters und der Neuzeit*, Zürich und München 1976, zwłaszcza rozdział: *Wallfahrtsarchitektur*, s. 97—108; R. Feurer, *Wallfahrt und Wallfahrtsarchitektur. Versuch einer Vergangenwärtigung des Fragenkomplexes*, Zürich 1980, *passim*.

4. Tylman z Gameren, jedna z wersji rzutu poziomego i przekroju kościoła sakramentek w Warszawie (wg. T. Makowieckiego)

przejęty przez księży redemptorystów, dla których też w latach 1923—1925 wybudowano przylegające do kościoła pomieszczenia klasztorne¹².

Kościół św. Krzyża w Braniewie nie stał się obiektem specjalnego zainteresowania historyków sztuki, był jedynie zdawkowo wzmianko-

¹² Klasztor został wzniesiony według planów Keibela przez Ernsta Kuhniga z Braniewa, por. KZSP, s. 21,

wany w syntetycznych opracowaniach dorobku artystycznego regionu¹³. Jedyne dzieje tego kościoła zostały dokładnie prześledzone¹⁴. Trudno dociec, czy ten stan rzeczy był wynikiem przeceniania roli budowli gotyckich na tym terenie, przy jednoczesnym lekceważeniu realizacji barokowych, czy został spowodowany peryferyjnym położeniem kościoła poza obrębem miasta i, jak wyżej wspomniano, utratą po kasacie zakonu jezuitów pierwotnego znaczenia religijnego.

Kościół św. Krzyża jest budowlą murowaną z cegły, na zewnątrz nietynkowaną. W planie założenie ma kształt krzyża greckiego o nieznacznie wydłużonym ramieniu pionowym. Orientowane prezbiterium flankują przylegające do ramion transeptu sklepione krzyżowo zakrystie. Ramiona krzyża są nakryte kolebką z lunetami, zaś kwadratowa w rzucie partia skrzyżowania dźwiga wsparty na żaglach bęben, na którym wznosi się kopuła z latarnią. Elewacje zewnętrzne kościoła zostały ujęte szeroką tynkowaną płaską ramą z wyraźnie zaznaczonym fryzem podokapowym w formie uproszczonego belkowania.

Wspomniana fragmentaryczność komentarzy o braniewskim kościele św. Krzyża daleka jest od pełnego określenia roli tej budowli w dziejach sztuki regionu. Podsumowaniem wcześniejszych dociekań badaczy niemieckich¹⁵ jest opinia zawarta w przeredagowanym przez Ernsta Galla kompendium Georga Dehio: „jedyne warmiński przykład wielkiej budowli na planie krzyża, prawdopodobnie pod wpływem włoskim”¹⁶. Sugestię tę rozwinął T. Chrzanowski — jego zdaniem — „te włoskie wzory dotarły tu niewątpliwie za pośrednictwem Polski południowej i centralnej”¹⁷. Odmienne poglądy głoszą M. Arsyński i M. Kutzner, twierdząc, że kościół św. Krzyża reprezentuje „archaiczny model świątyni wotywniej na planie krzyża greckiego” i został on wzniesiony „zapewne przez miejscowego budowniczego jezuickiego”¹⁸. Trudno przyjąć bez zastrzeżeń ten sąd i to zarówno jeżeli chodzi o „archaiczność” wzoru, jak i kwestię wykonawstwa. Wystarczy bowiem przypomnieć tylko, że najbardziej reprezentatywne świątynie o takim schemacie rozplanowania na terenie Rzeczypospolitej, warszawskie kościoły sakramentek i bernardynów, powstały na przełomie osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych lat XVII w., a więc zaledwie ćwierć wieku wcześniej. Z kolei, biorąc pod uwagę rela-

¹³ A. Bötticher, op. cit., s. 62; A. Ulbrich, *Kunstgeschichte Ostpreussens von der Ordenszeit bis zur Gegenwart*, Königsberg 1932, s. 173; G. Dehio, E. Gall, *Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler. Deutschordensland Preussen*, München-Berlin 1952, s. 175.

¹⁴ G. Lühr, *Geschichte der Kreutzkirche bei Braunsberg*, ZGAE, t. 23, 1928, s. 227—273.

¹⁵ Por. przypis 13.

¹⁶ G. Dehio, E. Gall, op. cit., s. 175.

¹⁷ T. Chrzanowski, *Przewodnik po zabytkowych kościołach północnej Warmii*, Olsztyn 1978, s. 18.

¹⁸ KZSP, s. XX.

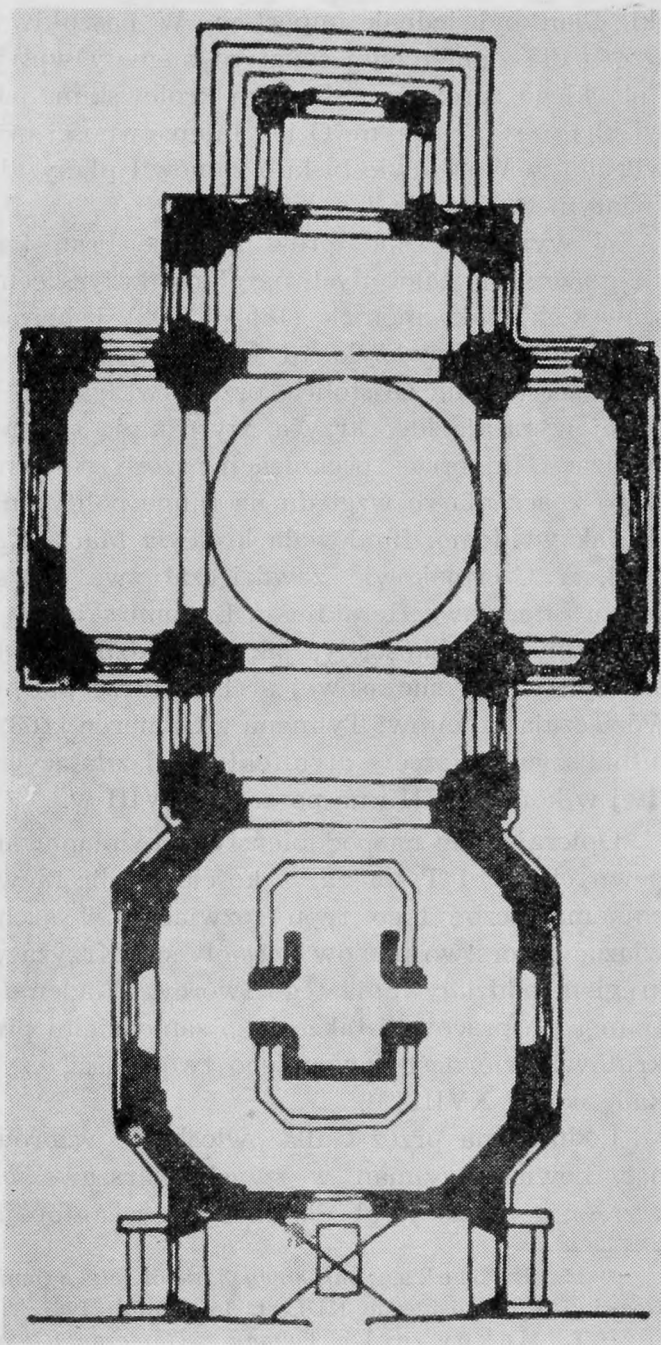

5. Tylman z Gameren, kościół bernardynów na Czeraniakowie w Warszawie —
fot. W. Górski

cję wzór — naśladownictwo, nie jest to, jak się wydaje, zbyt długi okres. Wracając do sugerowanej kwestii wykonawstwa nie ma podstaw do sądu, że świątynię tę wznosił budowniczy jezuitki, gdyż opierając się na *Słowniku artystów* z tego zakonu¹⁹, z całą pewnością w owym czasie na terenie Braniewa nie działał żaden budowniczy jezuita. Zaś funkcja, jaką pełnił wspomniany Marcin Briktius, nie miała nic wspólnego z pracami budowlanymi, a jedynie ze sprawami finansowo-zaopatrzeniowymi. Nie wykluczone natomiast, że prace prowadził w Braniewie warsztat budowlany, którym kierował uprzednio zmarły w 1720 r. Jan Krzysztof Reimers, mieszczanin i budowniczy z Ornety. Ten przybysz z Westfalii, konwertyta, był, jak się wydaje, głównym realizatorem przedsięwziętej przez biskupa Teodora Potockiego akcji budowy kościołów pielgrzymkowych w różnych warmińskich miejscowościach (Krosno, Chwałęcín, Międzylesie, Głotowo), które miały szerzyć katolicyzm wśród protestanckiej

¹⁹ Por. J. Poplatek, J. Paszcenda, *Słownik jezuitów artystów*, Kraków 1972.

6. Tylman z Gameren, plan kościoła bernardynów na Czerniakowie w Warszawie (wg Z. Dmochowskiego)

ludności Prus. Z nazwiskiem Reimersa wiąże się kierownictwo budowy kościoła w Krośnie oraz opracowanie planów świątyń w Chwałęcynie, Głotowie i Międzyzlesiu²⁰. Zgodnie z powyższym, bliska prawdy wydaje się hipoteza, że ten sam warsztat wybudował także i kościół braniew-

²⁰ A. Poschmann, *Reimers Johann Christoph, Altpreussische Biographie*, t. 2, Marburg/Lahn 1969, s. 548.

ski. Plan był jednak importem. W poszukiwaniu najodpowiedniejszego wzoru dla zamierzonej świątyni nie miały wpływu kontakty biskupa Potockiego zarówno z dworem królewskim, jak i z warszawskim środowiskiem artystycznym. O ich intensywności przekonuje najlepiej fakt, że właśnie w Warszawie biskup zamówił plany dla fundowanej przez siebie świątyni w Krośnie²¹.

W wypadku fundatorów kościoła braniewskiego ich uwaga skupiła się głównie na założonych na planie krzyża centralnych świątyniach warszawskich: sakramentek (1688—1692) i bernardynów na Czerniakowie (1690—1693). Zaważyło tu kilka czynników, poza chęcią podkreślenia łączności Warmii ze stolicą, przede wszystkim zaś to, że budowle te najlepiej wyrażają idee krzyża, wyróżniają się spośród współczesnych sobie realizacji „innością” organizacji przestrzeni wnętrza i nabierają dodatkowego znaczenia ze względu na rangę polityczną fundatorów. Sakramentki, jak wiadomo, fundowała królowa Maria Kazimiera Sobieska, zaś kościół na Czerniakowie zawdzięczał swe powstanie hojności marszałka sejmu Stanisława Herakliusza Lubomirskiego.

Wymienione kościoły, jak stwierdzili badacze²², nie miały bliższych analogii w dotychczasowej architekturze polskiej, a swoje powstanie zawdzięczają talentowi Tylmana z Gameren (1632—1706), jednego z najwybitniejszych twórców architektury działających na terenie Rzeczypospolitej w końcu XVII i na początku XVIII w.

Opierając się na podobieństwie rozplanowania warszawskich świątyń, pewnych dzieł Tylmana, z kościołem braniewskim i biorąc pod uwagę znikomą liczbę tego typu rozwiązań w architekturze polskiej, należy wiązać autorstwo planów kościoła św. Krzyża w Braniewie z najbliższym kręgiem oddziaływania tego twórcy. Wiadomo też, że „konduktorzy van Gamerena pracowali także jako samodzielni projektanci; spośród nich rekrutowali się naśladowcy jego twórczości, czynni jeszcze po trzecią dekadę wieku XVIII”²³.

Podnoszona przez Galla „włoskość” wzorów rozplanowania nie dziwi nas, bowiem Tylman w swych warszawskich realizacjach sakralnych wyraźnie nawiązywał do znanych z autopsji budowli z terenu Italii

²¹ M. Babicka, *Barokowy kościół pielgrzymkowy w Krośnie na Warmii*, Roczniki Humanistyczne KUL, t. 15, Lublin 1967, z. 4, s. 60—61.

²² T. Makowiecki, *Tylman z Gameren [Gamerski]*, Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, Wyd. II, 1934 (1935); tenże, *Archiwum planów Tylmana z Gameren, architekta epoki Sobieskiego*, Warszawa 1938; S. Mossakowski, *Kościół sakramentek w Warszawie*, BHS, R. 26: 1964; tenże, *Architektura kościoła bernardynów w Czerniakowie*, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, t. 11, 1966; tenże, *Tylman z Gameren, architekt polskiego baroku*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973; M. Karpowicz, *Sztuka polska XVII wieku*, Warszawa 1975; tenże, *Sztuka Warszawy II połowy XVII wieku*, Warszawa 1975; A. Miłobędzki, *Architektura polska XVII wieku*, Warszawa 1980.

²³ Ibid., s. 350.

i opierając się na traktatach architektonicznych²⁴, dzięki zdolnościom i erudycji, stworzył dzieła na wskroś oryginalne, w których pobrzmiewają jednak echa fascynacji architekturą Włoch.

Różnice między warszawskimi pierwowzorami a kościołem św. Krzyża w Braniewie polegają na widocznym uproszczeniu formy rozplanowania, które zostało dostosowane do możliwości wykonawczych lokalnego warsztatu budowlanego.

Wspomniane zagadnienia wyznaczają jedynie kierunki badawcze, rozwiązanie zasygnalizowanych problemów wymaga osobnego opracowania.

DIE HL.-KREUZ-KIRCHE IN BRANIEWO

(Zusammenfassung)

In den Jahren 1723—1742 errichtet, ist die Wallfahrtskirche des Hl. Kreuzes in Braniewo die in Ermland einzige Realisierung eines zentralen, sakralen Baus auf dem Plan des griechischen Kreuzes. Die Kirche wurde auf Anregung der Jesuiten aus Braniewo, mit wesentlicher finanzieller Unterstützung des Bischofs von Ermland, Teodor Potocki, erbaut. Wenn man die Ähnlichkeit des Plans dieser Kirche mit den Tempeln der Sakramentinnen und der Bernardiner in Warschau (Czerniaków), mit einigen Werken Tylmans von Gameren, in Betracht zieht und darüber hinaus die Seltenheit solcher Typen von Lösungen in der polnischen Architektur berücksichtigt, muß die Autorschaft des Bauplans der Hl.-Kreuz-Kirche mit dem nächsten Wirkungskreis dieses Schöpfers verbunden werden. Zusätzlich wird diese Hypothese durch die Kontakte des Bischofs Teodor Potocki, der nicht nur finanziell an der Errichtung der Kirche in Braniewo interessiert war, mit dem warschauer Künstlermilieu, bestätigt.

---

²⁴ S. Mossakowski, *Księgozbiór architekta Tylmana z Gameren*, Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej, t. 13, 1961 (1963), s. 25—32, poz. 32, 38—39, 75—76.